

**Manuel Millás (1845-1914).
Recuperació d'un escriptor de la Renaixença valenciana**

Jaime Millás
Universitat de València

El sainet valencià representa un dels gèneres literaris més conegut de la història de la literatura del nostre país. Durant segle i mig, pràcticament sense interrupcions des de principis del XIX als anys 50 del segle XX, aquest teatre popular va mantenir en actiu a destacats escriptors. El públic va aplaudir amb entusiasme la seua programació en escenaris de les ciutats i es va interessar, fins i tot, per la seua lectura en publicacions especialitzades. Certament, l'edat d'or del sainet, marcada per l'obra literària d'Eduard Escalante i l'extensa plèiade d'escriptors que van seguir el seu estil sota l'allargada ombra del mestre, no va durar molts anys, ja que la reiteració literària i la incapacitat d'adaptar noves propostes teatrals va desprestigiar aquest gènere.

Aqueix perill d'excessiva vulgarització fou el permanent reprotxe que els promotors de la Renaixença valenciana van llançar contra els escriptors de sainets, impulsors del teatre regional, segons la seua terminologia. Però, malgrat la falta d'ambició de les trames teatrals i l'ús col·loquial d'un valencià castellanitzat, cal reconèixer que, per aquell temps, dramaturgs, actors i públic van recolzar obertament, gràcies al sainet, l'ús del valencià en la vida urbana com a senya d'identitat social. En aquest sentit, l'esforç dels poetes renaixencistes per impulsar una cultura identificada amb les arrels del segle d'or valencià, el segle XV, va ser convergent amb la passió popular de representar la societat del moment en les trames dels sainets. Una part destacada de les pautes literàries aplicades en el teatre contemporani valencià per a construir personatges, establir recursos d'interpretació i elaborar histories de fàcil identificació, procedeixen del món escènic desenvolupat pels escriptors de sainets del XIX.

Més enllà dels importants estudis realitzats fa un temps sobre l'extensa obra d'Eduard Escalante, la recuperació del teatre de Faust Hernández Casajuana i la difusió de les peces populars de Bernat i Baldoví, queda encara molt de material literari per difondre d'autors de primera línia i d'escriptors menys coneguts que van representar la generació daurada del sainet durant el llarg període de la Restauració borbònica. Este és el cas de Manuel Millás Casanoves (1845-1914). Amb motiu del centenari de la seua mort, que celebrem enguany, acaba de publicar-se el primer estudi del seu teatre, un volum dedicat als sainets més populars amb notes que actualitzen el seu contingut, i que ha vist la llum en la col·lecció Biblioteca d'Autors Valencians de la Institució Alfons el Magnànim. Advocat i funcionari tota la vida en la Diputació de València, la seua obra literària ofereix una doble vessant: per una banda, de burgés coneixedor de la cultura popular, escriptor de sainets molt aplaudits, llibretista de teatre musical i sarsuela, i firmant, fins i tot, d'un drama històric; i d'una altra banda, representa la qualitat del poeta romàntic i sarcàstic, vinculat a l'escola llorentina i a la Renaixença, que va ser soci fundador i va pertànyer a diferents juntes directives de Lo Rat Penat.

L'estela de la seua trajectòria literària és fàcil de seguir entre els estudis literaris de l'època i les recerques més recents. Constantí Llombart, en la seua antologia *Els fills de la Morta-Viva* (Llombart 1879, 606-610), li dedica una àmplia referència bibliogràfica i reproduïx versos dels cantars valencians que van ser premiats en els Jocs Florals de 1880:

[...] sent sa segona producció la denominada *Sota, caball y rey*, que per sa originalitat y abundancia de gistes alcançá un extraordinari éxit en lo Teatre de

la Princesa [...] conseguint l'obra cinquanta cinch representacions en diferents teatres.

També escriu comentaris, en este cas crítics, pel ritme irregular de la seua producció literària en *Cabotes i Calaveres. Melonar de València* (Llombart 1877, 157) i, a més, inclou el seus poemes al *Calendari llemosí* (Llombart & Puig i Torralva 1874-1883). És a dir, pel mentor més populista de la Renaixença, Manuel Millás representava una de les veus literàries a tindre en compte.

Manuel Sanchis Guarner, en fer inventari fins al 1874 dels promotors del teatre valencià modern (Sanchis Guarner 1980, 68 i 183-185), incorpora la biografia de l'autor dramàtic, fent referència a un text fins al moment inèdit:

[...] però la seua obra més ambiciosa, el drama en tres actes *Lo dit de Déu*, escrita el 1882, no fou mai duta a l'escena; les altres, dins de les limitacions habituals, són d'una discreta finor, sense els excessos efectistes en què incorrien sovint uns altres comediògrafs.

La informació d'autors per a aquesta antologia, Sanchis Guarner la va prendre, en gran mesura, del volum de la *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos*, corresponent als mesos gener-juny de 1974, on els investigadors Severino i Guillermo Guastavino van elaborar l'inventari d'un segle de teatre escrit en valencià, i van incloure la referència de setze textos de Millás (Guastavino, 238-239). En nota manuscrita Sanchis, en l'exemplar de la publicació que conserva en dipòsit la Biblioteca Valenciana, va rectificar l'assignació del sàinet *Retrats al viu* a Manuel Millás Sagreras, fill primogènit del comediògraf. Cal esmentar també que en el seu llibre sobre la ciutat de València Sanchis Guarner (1981, 533) publicà una auca de celebritats contemporànies de 1878 en la qual se situa Manuel Millás en el lloc 26 d'un llistat amb els 48 escriptors i poetes més populars de l'època.

Una altra font fonamental per a estudiar el teatre valencià, el *Fons de teatre valencià de la Biblioteca Bas Carbonell* (Reus Boyd-Swan & Bas Segarra, 144-146), inclou també vint-i-una referències d'obres escrites pel nostre autor i reproduïx la portada del joguet còmic *Cascarrabias*. Per altra banda, el llegat de Rafael Culla, que fins fa uns mesos es trobava dipositat en el Centre de Documentació Teatral de la Generalitat, conserva quinze textos, alguns en versió manuscrita usada pels actors per a les nombroses representacions dels sàinets de Millás que es van programar en el Teatre Ruzafa de València.

Per a continuar descrivint la rellevància cultural que els seus contemporanis li van assignar, els comentaris escrits amb motiu de la seua mort al gener de 1914 són un eloqüent testimoniatge de la fama adquirida en la ciutat. La revista teatral *El Cuento del Dumenche*, (1914, núm. 2, 39), en una nota necrològica escrita probablement pel redactor en cap, Faust Hernández Casajuana, plora la seua desaparició i ofereix uns testimoniages molt interessants de la manera de treballar del poeta:

Un caracter sanser, una voluntat ferma i una fe cega en el treball, han segut les qualitats distintives del inolvidable mestre Millás. Gochá tota sa vida de una independència literària verdaderament eixemplar, mai col·laborà en ningú del seus estimables companys, el únic confident que tenia i a qui llegia ses obres era D. Enrique Gaspar, altre literato insigne [...]. Escribia Manuel Millás en moments de inspiració, moments que mai despresia, i aixó en sa casa, en el café, en la oficina, ahon fora que estiguera, una sàtira se li ocurría i la escribía en l'instant. El repertori de obres valensianes no deixarà mai chelar la riallera memoria de u dels mes favorits cultivaors del teatro rechional. Contemporáneo de Escalante i de Liern, en ells rivalisaba en incheni i poética.

En una altra necrològica publicada a l'*Almanaque de Las Provincias* (1915, 258-259), –anuari, per cert, del qual Millás fou col·laborador permanent–, sense entrar en detalls de la personalitat psicològica, es fa balanç de la seua aportació literària:

Donde alcanzó el buen nombre que todos le reconocían fué en el campo literario. Muy joven se dió a conocer como poeta lírico, no siendo ajena su primera inspiración al hondo desconsuelo que experimentó en sus primeros amores, al ver fallecer a la elegida por su corazón [...]. El que comenzó llorando en sus poesías, terminó su vida literaria distinguiéndose como notable escritor cómico [...]. Muy entusiasta del movimiento literario que había surgido en nuestra ciudad, con otros compañeros suyos fundó la sociedad *La Antorcha*, que más tarde se convirtió en el glorioso *Ateneo Científico Literario*, del cual fué celebrado poeta, uno de los elementos que más contribuyeron a su esplendor.

1. Producció teatral

El dinamisme social i polític que es va generar durant els primers anys del Sexenni Revolucionari (1868-1874) fou el punt d'eixida de la carrera de Millás com a escriptor teatral. Abans ja havia desenvolupat la seua faceta de periodista literari i poeta amb estimables resultats en entitats culturals i publicacions de la ciutat. Amb 26 anys d'edat, en la primavera de 1871 decideix realitzar la primera estrena en el teatre Libertad (després Princesa), situat al barri de Velluters, prop de la seua casa. El títol triat és *Anar per llana...*, un sàinet romàntic d'ambient rural que deixà satisfet al públic, segons el comentari del *Diario Mercantil de Valencia*.

Este primer contacte amb l'escenari no fou una mera temptativa, sinó tot el contrari, el primer pas d'una trajectòria literària com a dramaturg a l'estil d'Eduard Escalante, Joaquim Balader, Rafael Maria Liern, Josep Bernat i Baldoví i d'altres, que va mantenir activa al llarg de la seua vida –l'última estrena tingué lloc en 1909, quatre anys abans morir–, encara que cal reconèixer que els millors textos corresponen als primers quinze anys d'activitat teatral. Després d'escriure versos i poesies de qualitat, donà el salt al teatre d'una manera natural, impulsat per les mateixes oportunitats socials que van desenvolupar altres companys de generació literària. De manera que ara podem parlar d'una producció no gaire extensa, més de trenta textos teatrals, escrits en valencià i castellà.

Els títols de teatre en valencià són el següents: *Anar per llana...* (1871), *Sota, cavall i rei* (1873), *Ni rei, ni cavall, ni sota* (1874), *Una agència de criades* (1874), *El Marqués de Miragall* (1875), *Al sant per la peanya* (1876), *¡¡Apchi!!* (1878), teatre musical amb partitura del mestre Eduardo Ximénez, *Està ausent* (1881), text per a interpretar amb veu i piano, partitura del mestre Peydró, *Lo dit de Deu* (1882), drama històric inèdit, *Retrats al viu* (1884), *En el mig del mercat* (1884), *Els microbis* (1884), *Cascarrabies* (1888), *Bous de cartó* (1891), *El espanta-pardals*, monòleg inèdit, potser de 1897, *El tir per la culata* (1909), teatre musical amb partitura del mestre José María Fayos, *Una lliçó aprofità*, text inèdit, i *Dichosa desgracia*, també inèdit.

El teatre escrit en castellà per Manuel Millás registra els següents títols: *Por ir al baile* (1875), *Don Policronio* (1885), *El panadizo de Lola* (1885), *Volaverunt del altar* (1894), teatre breu, *Valencia al dia* (1897), teatre breu, *El civil* (1916) i *El hijo del virrey*, sarsuela històrica inèdita. També escrigué huit peces més, potser de teatre breu, totes elles inèdites: *No hay peor sordo*, *Una cogida*, *Brazos de pega*, *En martes...*, *Aida*, *Lupe*, *El papà de los caballos* i *Para postres, palos*.

Alguns d'estos títols, que després de tants anys continuen inèdits, s'ha confirmat que van ser escrits perquè el mateix autor els inclou com a tals en les solapes de les edicions de les seues obres i del seus poemaris. També en altres casos s'ha donat valor

al testimoniatge d'alguns historiadors de la literatura valenciana. És el cas, per exemple, del drama històric *Lo dit de Deu* (1882), que Llombart cita en la seua antologia:

Abanda de les esmentades obres, sabém que té lo Sr. Millás terminada una sarçueleta, arreglada del francès, qual títol es *El hijo del virrey*, y un drama valencià en tres actes, original, titolat *Lo dit de Deu*, perteneixent al segle XV, qu'encara està inèdit.

Cal recordar que l'esmentat drama valencianista obtingué un accèssit, del premi Vicent Boix al millor drama escrit en valencià, en la convocatòria dels Jocs Florals de Lo Rat Penat de 1882 (Martínez Roda, 99-100). També el professor Sanchis Guarner, en l'assaig *Els inicis del teatre valencià modern*, dóna credibilitat a l'existència del drama, probablement l'obra més treballada de Millás, de la que no existeix rastre escrit. Potser que l'autor no tinguera la seguretat que el públic anava a acceptar un canvi de gènere teatral: passar del sainet al drama o a la comèdia en castellà. De fet, molts dels seus companys fracassaren en l'intent. Pel que fa als huit títols de teatre breu en castellà, és probable que foren publicats en la premsa de l'època com a col·laboracions literàries. És el cas de *Volaverunt del altar* (1894), que es considerava inèdit, i temps després ha estat descobert a les pàgines de l'*Almanaque de Las Provincias* (1894, 275-280).

Dos anys després Millás presenta *Sota, cavall i rei*, acció teatral que abandona el món rural de l'horta valenciana per a tancar-se en un xicotet pis urbà amb una estreta escaleta lateral que comunica els tres nivells de l'immoble. La típica campaneta del portal, segons el número de tocs, indica a quin pis es dirigeix el visitant. Escalante amb l'obra *La escaleta del dimoni* va immortalitzar nombroses situacions còmiques en eixe espai urbà que Millás i altres autors varen fer reviure de bell nou des del seu peculiar estil còmic. Per les finestres d'aquest segon sainet entren els sorolls dels bombardeigs de la revolució cantonal i d'altres episodis conflictius del moment històric de la ciutat. En l'obra l'autor abandona l'ambient rural, escenari de tòpics romàntics molt del gust dels poetes renaixencistes. Millás no torna al món de la barraca valenciana fins a escriure les últimes obres: la comèdia de l'horta *El tir per la culata* (1909) i el drama albuferenc *El civil* (1916). El nostre autor, quan era jove, sembla que estava decidit a escriure per a les noves classes mitjanes de la ciutat més que no per a una burgesia amb enyorances de l'Arcàdia feliç. Però quan Millás torna a l'escenari rural els darrers anys de la seua vida serà per a explicar conflictes inspirats en el realisme i el naturalisme del republicà Blasco Ibáñez, tendències literàries molt allunyades dels criteris estètics dels fundadors de la Renaixença a València.

L'edició del text teatral de *Sota, cavall i rei* va coincidir amb la primera representació d'este sainet, que aprofità per a dedicar-lo públicament al mestre de la seua generació, Eduard Escalante. És important reconstruir les preferències socials i literàries del nostre autor seguint els noms de les personalitats i dels familiars als quals dedica les seues peces teatrals. Des del punt de vista biogràfic, donen la pista de les persones que van ser la seua referència cultural, que li van ajudar en el seu compromís amb la literatura i el periodisme. A més d'Escalante, els autors triats per a rebre el reconeixement públic de la seua amistat són Teodor Llorente, Rafael Ferrer i Bigné, Joaquim Balader i Enrique Gaspar. Procedents de l'àmbit polític, dedica creacions teatrals al ministre liberal Juan Navarro Reverter i a l'advocat Manuel Atard i Llovell. En el teatre, el seu actor i director de companya preferit és Manuel Llorens, un dels millors còmics de l'època. També destaquen Gabriel Sánchez de Castilla, baix còmic, i les actrius Amelia Mondèjar, Elena Tani i Adelina Tani. Té dedicatòries per als músics i compositors José Fayos i Eduardo Ximenez i per als fotògrafs Antonio Garcia (sogre de Joaquim Sorolla) i Luis Sánchez. En l'àmbit de la família, fa reconeixements públics a la seua dona Inés, els germans Vicente i Juana, i l'amic del cor Salvador Rocafull i

Castro. Eixos vint noms constitueixen, més o menys, el tresor d'una vida ben aprofitada tant en la part personal com en la projecció pública.

Mesos després, quan la ciutat és a punt de quedar-se buida per la fugida dels estiuejants, el nostre dramaturg planteja estrenar la segona part del primer èxit teatral amb el títol *Ni rei, ni cavall, ni sota*, en el Teatre Circo Español, coincidint amb la programació de la Fira de Juliol que se celebrava al passeig de l'Albereda. En esta peça porta els personatges i les trames de la primera representació fins a les seues últimes conseqüències. La crítica (*Las Provincias* 21/7/1874) escriu:

Basada sobre los apuros que en las familias de escasos recursos producen los nuevos impuestos, está escrita con un sostenido chiste, que mantiene la hilaridad en el público y le hace aplaudir a cada momento, de modo que su autor fué llamado seis veces a la escena en la noche del estreno.

En esta ocasió vol dedicar l'edició del text al seu mestre en la poesia de la Renaixença, Rafael Ferrer i Bigné, oncle carnal de la seua esposa i veí en la casa del carrer Quart. La dedicatòria del llibre diu: "Reciba con benevolencia este juguete que tantos aplausos ha obtenido del público, como una pequeña muestra de lo mucho que le distingue y aprecia, su buen amigo y compañero."

En tornar de les vacances d'estiu, Millás té preparada una nova estrena, ja que vol aprofitar el favor del públic que acompanya cada representació dels seus textos per a donar a conèixer noves peces. La nit del dissabte 14 de novembre de 1874 puja el teló per a presentar *Una agència de criades*, un joguet bilingüe en un acte i vers, que ridiculitza les noves agències de col·locació d'internes i mestresses de llet, perquè en ocasions són més aviat agències de contactes amorosos o de casadores per a vidus rics. El primer actor de l'escena valenciana, Manuel Llorens, repeteix amb Millás l'experiència de posar en peu una obra, i és a ell, per tant, a qui va destinada l'edició del llibre realitzada en la impremta de Juan Guix: "Reciba esta ligera producción, como una prueba de agradecimiento y de la verdadera amistad que le profesa, su afectísimo [...]."

Crida l'atenció el judici humil i prudent que, amb freqüència, l'autor fa de les seues obres, i la cortesia distant que empra per a tractar en públic a persones amb les quals manté una relació de bona amistat. Els comentaris a l'estrena (*Las Provincias* 17/11/1874) van destacar la capacitat de fer riure que mostrava l'autor i el seu mestratge per a potenciar els acudits habituals en el gènere del sàinet. El crític lloa el seu bon gust per a evitar morbositat i sal gruixuda.

Poc després arriba l'oportunitat de poder estrenar al Teatre Principal, coliseu reservat al teatre líric i més burgés. Per a respondre a l'expectativa, creada Millás tria una peça original francesa, l'autor de la qual no cita, adaptada a la realitat espanyola i al codi estètic del sàinet. *Por ir al baile*, joguet còmic representat a benefici de l'actriu Amalia Mondéjar, habitual en els muntatges del nostre autor, no va despertar l'interès dels anteriors èxits (*Las Provincias* 31/1/1875). Va influir possiblement la inestabilitat social creada pels nous canvis polítics que anaven a conduir, de bell nou, a la societat espanyola a la Restauració dels Borbó, i potser també les reticències del públic del Principal, sovint molt crític amb el caràcter popular dels sàinets, malgrat que esta peça estava escrita en castellà i localitzada, no a València, com quasi totes, si no a la ciutat d'Oviedo.

Abans que iniciara una etapa de silenci en els escenaris valencians, un període dedicat a la reflexió sobre el llenguatge teatral i els gèneres a desenvolupar, Millás va intentar consolidar la seua bona fortuna literària amb dos nous sàinets i una sarsuela, de la qual parlarem línies més endavant. L'estrena d'*El Marqués de Miragall* en desembre de 1875, abans de les festes de Nadal, no va trobar el públic nombrós d'anteriors representacions (*Las Provincias* 5/12/1875), i això malgrat que la premsa, dies abans,

saludava positivament la seua presència. Per contra, *Al Sant per la peanya*, text que es va estrenar la nit del 29 de gener de 1876 en un programa compartit amb Eduard Escalante (*Els tres forasters de Madrid*) i Jacobo Sales (*La gallina del veïnat*), va aconseguir despertar des de les primeres escenes la complicitat dels espectadors. El cronista de *Las Provincias* (30/1/1876) qualifica la vetlada del Teatre de la Princesa com la nit del naixent teatre valencià i a l'escriptor Escalante com el més gran:

Uno de los poetas que más han contribuido a hacer aceptable, aun para las personas de más delicado gusto, el género valenciano, tan propenso a lamentables extravíos.

Va ser una gran nit per a assegurar la futura presència del sainet en els escenaris valencians davant el gir conservador que anava a implicar la nova etapa política del país. Després de l'exaltació popular i democràtica del Sexenni Revolucionari, la gent de la cultura mirava cap al futur amb temor i amb certa perplexitat. Doncs bé, el nostre autor, enfront dels dubtes, va decidir abstenir-se, i no va tornar a estrenar fins a 1884, a excepció de la presentació d'una sarsuela amb el mestre Eduardo Ximénez. L'escriptor Constantí Llombart dedica, en eixos anys, a Millás uns versos en la seua antologia de celebritats valencianes, titulada *Melonar de Valensia. Cabotes i calaveres* (Llombart 1877, 157), que reflecteixen les preguntes que el públic es va fer sobre l'absència de l'autor als escenaris:

Poeta líric volgué ser/ Millás, que es un xic simpàtic,/ i en lo gènere dramàtic/ es a on algo bo va fer;/ dorm sa ploma en lo tinter/ sense donar res hui á llum/ mes com ho ha pres per costum/ de ell diu la gent indiscreta/ que el numen de este poeta/ se va á convertir en fum.

També cal reconèixer que és un temps en el qual el moviment de la Renaixença reclama esforç i dedicació als seus poetes per a consolidar la nova entitat de Lo Rat Penat i dignificar amb la participació en els Jocs Florals la cultura i la "llengua llemosina." En el nou fòrum valencianista, el sainet era considerat un gènere teatral menor i el mal ús de la llengua valenciana per part del seus impulsors un error cultural. De manera que el nostre autor va potenciar en eixos anys de silenci teatral la poesia en correcte valencià i va tractar d'escriure drames històrics més vinculats al patriotisme identitari defensat pels patricis renaixencistes.

L'any 1884, mesos abans de la inesperada mort d'Alfonso XII, representa per a Manuel Millás el temps de la seua tornada als escenaris amb tres estrenes programades en pocs mesos. El període de reflexió li havia servit per a incrementar la visió sarcàstica de la realitat social i per a dignificar el sainet amb un augment del número de personatges i amb la millora de la posada en escena, en dotar-la d'una teatralitat més propera a la sarsuela. Per a la representació de *Retrats al viu* (*Las Provincias* 16/4/1884) tria l'escenari d'un nou teatre situat a la zona de l'eixample, el Teatre Circo Colón. El joguet còmic està dedicat a dos dels fotògrafs més famosos de la ciutat i a les situacions còmiques que genera el seu treball quan clients ignorants, per no dir analfabets, intenten obtenir una reproducció de la bona imatge que no posseeixen o d'un familiar que va morir fa anys. Dos mesos després estrena un *pasillo* còmic bilingüe, *En el mig del Mercat*, per a descriure la infinitat de personatges honrats i malvats que animen cada matí l'activitat comercial del Mercat Central. És acollit amb aplaudiments –indica la crònica del diari–, i el públic va obligar a l'autor a saludar diverses vegades (*Las Provincias* 8/6/1884). La companyia titular del nou escenari de la ciutat estava dirigida per l'actor talismà de Millás, Manuel Llorens, amb un planter de sis actors i sis actrius.

El tercer lliurament teatral de 1884, *Els microbis*, consisteix en una reconstrucció humorística del que va significar per a València la tràgica epidèmia de còlera de 1884 i 1885. La producció es presenta al Teatre Ruzafa. L'acció teatral recau en sis

personatges, alguns menys que els deu i els catorze actors convocats en els dos anteriors muntatges. Les mesures de control sanitari van ser tan dràstiques que es va suspendre el programa de la Fira de Juliol per tal d'evitar aglomeracions ciutadanes. La por a contagiar-se generà situacions de convivència dramàtiques i, alhora, còmiques. És una peça propera a la tradició espanyola d'humor negre (*Las Provincias* 7/10/1884). En ella manté actius els mateixos personatges que havia creat per a l'obra *Sota, cavall i rei* i la seua segona part *Ni rei, ni cavall, ni sota*. Aquest fet permet assegurar, des de la perspectiva teatral de hui, que l'autor podria haver desenvolupat una sola funció de llarga durada distribuïda en tres actes, però que els hàbits adquirits pel públic, en associar el sàinet a representacions de 30 o 45 minuts, el van impulsar a no córrer riscos d'un fracàs teatral.

A continuació arriba l'esperada oportunitat de realitzar el seu debut teatral en la capital d'Espanya. Amb motiu de la inauguració de un nou teatre, i per mediació del seu amic Enrique Gaspar, experimentat dramaturg de la cartellera madrilenya, Millás tria el sàinet en castellà *El panadizo de Lola*, una comèdia d'embolic i gelosia entre dues dones i els seus respectius esposos. Decideix triar per al públic de Madrid un tema més universal, com és el món dels conflictes sentimentals, en compte dels temes socials de la crònica local desenvolupats en les seues recents obres. El periodista de *La Gaceta Universal* (12/11/1885) que assisteix a la representació, qualifica d'immillorable l'actuació dels quatre intèrprets i destaca el bon ofici de Millás en escriure un gènere que està de moda, i perquè no es presenta amb més pretensions que entretenir amablement el públic per espai de mitja hora. Els assistents van invitar l'autor a saludar, però fou un actor el que va agrair en el seu nom els aplaudiments. Per raons no explicitades, l'autor va eludir el viatge a Madrid i assistir a la vetlada teatral del 10 de novembre de 1885. El nostre escriptor dedica l'edició del text al seu amic Gaspar: "De no tender su mano protectora a esta obrita, permanecería aun con otras hermanas, en el limbo del ineditismo."

Precisament serà Enrique Gaspar qui actuarà de mediador a favor d'Escalante dos anys després, per a estrenar al Teatre Novedades de Madrid el sàinet *Matasiete, espantaocho*, d'acord amb una versió castellana realitzada per un periodista nascut a la ciutat del Túria que treballava al diari *El Globo*. En un procés realitzat al revés, cal recordar que la versió valenciana d'este text teatral de Millás la va escriure, temps després, el seu primogènit, Manuel Millás Sagreras, amb el títol d'*El cercadit de Doloretas*. Alguns investigadors adjudicaven fins fa poc esta peça teatral a Millás Casanoves, quan en realitat va ser l'única obra que va escriure el seu fill Manuel vint anys després de l'edició en castellà i trenta-un després de l'estrena a Madrid.

La crònica de difusió dels nous textos continuà a la tardor de 1888 en el Teatre de la Princesa, on feia temps que no es representava una peça del seu repertori. Amb l'obra *Cascarrabies* va tornar al format reduït de tres personatges, i repeteix una vegada més el seu mestratge per a construir bon teatre còmic en valencià. El públic la va rebre bé —es pot llegir entre els comentaris de la premsa—, i els acudits més destacats van ser aplaudits (*Las Provincias* 6/11/1888). En la temporada 1890-91 presentà al públic del Teatre Ruzafa el text *Bous de cartó*, una animada trama en valencià, amb llarga llista de breus personatges i ampli enlairament escènic per a reconstruir una festa popular de barri urbà. La crítica va reiterar la qualitat literària del sàinet, però en aqueix temps, després de l'etapa inicial i de l'edat d'or del teatre en valencià, van començar a alçar-se les primeres veus que anunciaren la necessitat de renovar els hàbits teatrals perquè, al seu judici, el sàinet havia entrat en una etapa de decadència. El comentari de l'*Almanaque de Las Provincias* (1892, 204-207), en fer-hi balanç dels 34 títols oferits al Ruzafa durant la temporada, es dirigeix als nous escriptors de teatre popular:

“Careciendo hasta de las nociones más rudimentarias de literatura, lo convierten en picadero de sus necesidades y sandeces, cuando no de sus desvengüenzas.” El diagnòstic crític va més enllà, i prega als autors consagrats (Millás, Roig Civera, Escalante Feo...) que:

Salgan de su retraimiento para evitar que se extraviase el gusto del público por los que parece se propongan desacreditar el género que tan aplaudido fué siempre.

El nostre dramaturg tenia, en eixe moment, 45 anys d'edat, el seu treball en la secretària de la Diputació provincial de València estava plenament consolidat, disposava, per descomptat, del reconeixement de ser un bon poeta i escriptor de sainets, els mitjans informatius estaven oberts a les seues col·laboracions literàries i, d'altra banda, havia iniciat una aventura de productor de vins i licors, en col·laboració amb el seu germà Vicente, en una gran finca comprada en les muntanyes de Yátova, al costat del riu Mijares, activitat que li demanava dedicació i atenció. De manera que davant d'esta nova època de descrèdit del sainet, que semblava començar al final del segle XIX, va prendre la decisió de mantenir-se allunyat dels escenaris per segona vegada. Esta seria la segona i l'última, perquè en aqueix temps, en la pràctica, ja havia lliurat al públic els títols més importants de la seua producció.

El seu silenci va tenir una petita excepció per a satisfer el desig de les actrius Elena i Adelina Tani de representar un text lleuger del mestre en la vetlada teatral del dia d'Innocents de 1897 al Teatre Principal. Va batejar la peça amb el títol de *València al dia, ligero portfolio en un cuaderno original y en verso*, i va dedicar el seu contingut a criticar les últimes millores urbanes aplicades en la ciutat, així com les polèmiques sobre impostos i altres noves normes municipals. L'estrena no va passar desapercebuda, ja que va generar una forta polèmica en premsa amb la companyia que estava preparant per a estrenar, al Teatre Princesa, el musical *Portfolio de Valencia*, dirigida pel mestre Valls. La presència en la cartellera de la ciutat d'una peça del consagrat escriptor de teatre amb el mateix títol va inquietar molt a la nova companyia teatral. L'autor va estar obligat a intervenir en la seua defensa escrivint en *Las Provincias* (29/12/1897) en uns termes que val la pena reproduir per a reiterar el judici, excessivament humil, que molt sovint concedia al seu consolidat ofici teatral. Millás justifica el subtítol *ligero portfolio en un cuaderno* en la necessitat de ser més imaginatiu i no repetir la denominació habitual de *juguete en un acto*. Però també assegura que en el teatre tot és provisional:

El portfolio mio es la inversa del portfolio de la Princesa, pues el mio esta pensado, escrito, ensayado y hecho a la carrera, no puede ser más sencillo e inocente de lo que es... Ya que tengo la pluma en la mano debo hacer presente que mi obrita, por efecto de la precipitación, no saldrá completa a escena esta noche; se dejará en casa algo que se le irá añadiendo en las sucesivas representaciones si el público queda satisfecho de su estreno. Si mis anteriores y francas explicaciones no satisficiesen a los autores del Portfolio de Valencia, para quienes deseo de todo corazón muchos aplausos, y creen que el título de mi obrita pudiera perjudicarles en lo más mínimo, no tengo ningún inconveniente en variar el título, pues estoy convencido de que *le nom ne fait pas la chose*.

L'escenari que va acollir més estrenes del nostre autor va ser el Teatre de la Princesa, seguit del Teatre Principal. En menor mesura, les seues obres ocuparen els escenaris dels Teatre Circo Español, Teatre Circo Colón i Ruzafa. A Madrid va ser el Teatre de la Princesa l'escenari on va presentar una producció. Segons esta lleugera estadística, cal reconèixer que el teatre del carrer Moro Zeit, avui arrasat per un incendi i transformat en solar, va exercir el paper d'autèntic impulsor del sainet valencià. Inaugurat el 20 de desembre de 1853, el mateix dia de l'aniversari de la princesa

d'Astúries, representava el segon aforament de la ciutat després del gran coliseu, el Teatre Principal. Es va alçar en el barri del Carme, en la frontera del de Velluters, molt a prop del domicili de la família Millás Sagreras, sobre solars de l'antic convent de la Puritat. La proximitat del Mercat, de tendes i comerços del centre històric, atorgava a este entorn urbà una animació de carrer permanent. Per contra, el Teatre Principal, obert al públic en 1832, però conclòs l'edifici en 1854, va reservar la seua cartellera a espectacles lírics, teatre seriós de drames i comèdies, concerts i elegants varietats, fins que el reconeixement social que Escalante, Liern, Palanca, Balader i uns altres van aconseguir per al sàinet va permetre que la burgesia que ocupava platea i llotges assistira de bon grat a representacions de teatre valencià en vers, com a transicions entre textos llargs d'Echegaray, Campoamor, Lope de Vega o Zorrilla.

A vegades l'itinerari urbà de representacions d'una peça teatral no es redueix a l'escenari de la primera aparició en públic. Segons l'exhaustiva investigació de la cartellera d'espectacles d'eixa època que està realitzant el professor alacantí Jaume Lloret, prenent la informació dels diaris de les ciutats valencianes més importants, amb la intenció d'elaborar el primer diccionari del teatre valencià, dels espais, companyies i intèrprets, el recorregut de l'obra *Sota, cavall i rei* va passar per quatre teatres de València, durant 1873 i 1874. És cert que la data d'estrena va ser el dia d'Innocents de 1873 en el Llibertat, i en este escenari va estar dos mesos, però a finals de gener de 1874 es varen fer dos representacions al Teatre Circo Español. El 14 de febrer passà a la cartellera del Teatro Café, fet que no va impedir tornar per una sola nit al Llibertat –el 10 de març–, i dies després formar part de la programació, una altra vegada, del Circo Español i Teatro Café. L'itinerari de contacte amb el públic va acabar, provisionalment, en l'escenari del Teatre Principal la nit del 29 de agost de 1874, en la mateixa funció que va donar a conèixer la seua segona part *Ni rei, ni cavall, ni sota*, estrenada setmanes abans en la programació cultural de la Fira de Juliol al Circo Español. Esta informació il·lustra, per tant, el gran dinamisme que durant el Sexenni Revolucionari tingué la cultura teatral a la ciutat.

De la mateixa manera que Manuel Millás va mantenir una relativa fidelitat a estrenar les seues obres en escenaris coneguts, també va conrear i va cuidar una estreta col·laboració, pràcticament des de les primeres peces, amb els actors i actrius que van fer grans els seus textos. Manuel Llorens, Josep Contreras i Miquel Bello són els tres intèrprets per excel·lència que més obres seues van representar; Llorens, a més, va col·laborar amb la seua companyia itinerant al fet que els seus sàinets es conegueren en altres ciutats del País Valencià. A certa distància se situen els actors Joan Colom (també autor prolífic i director de companyia), Josep González i Ascenci Mora, seguits d'Eduard Perlà, Francesc Soriano, Enric Costa, Rafael Bolumar, Josep Ferrando, Antoni Esteve, Ramon Alarcón i uns altres. L'estrena a Madrid va comptar amb la interpretació de Ramón Rossell i Javier Mendiguchia. En la primera estrena de la seua carrera de dramaturg, Millás va tenir d'actor a Leandre Torromé, autor de curta producció i director de companyia.

Amb les actrius aqueixa fidelitat i preferència manifestes es va aguditzar fins i tot més, ja que al principi només volia estrenar amb Amalia Mondéjar i Loreto Bru, primeres figures en la companyia de Llorens. En qualsevol cas, també van tenir una presència significativa en els posteriors repartiments Matilde Ruiz, Matilde Ros, Elena Tani i Adelina Tani, així com Maria Agostí, Josepa Valero, Elisa Bustamante, Adela Bayona, Empar Pardinillas i Salvadora Huertas, entre d'altres actrius. L'estrena d'*El panadizo de Lola* a Madrid va comptar amb l'actuació de Julia Martínez i Victoria Morales.

2. Teatre musical

En el conjunt de la producció teatral, cal realitzar una valoració singular dels títols pertanyents al teatre musical en valencià. Millás treballà en 1878 amb el mestre Eduardo Ximénez, per a posar música al seu text *¡¡Apchi!!*; i anys després, en el marc de les activitats promogudes per Lo Rat Penat, va protagonitzar una vetllada literària i musical amb el seu poema *¡Està ausent!*, al que va posar partitura el mestre Peydró. En 1909 va tornar a practicar este gènere escènic amb la sarsuela *El tir per la culata*, escrita en homenatge al polític valencià Juan Navarro Reverter, que va comptar amb la destacada col·laboració del jove compositor José María Fayos. Les ressenyes biogràfiques i la informació de les seues obres recollida en les edicions teatrals també inclouen el títol *El hijo del virrey*, com a sarsuela històrica adaptada del francès (Llombart 1883, 15-16), però no s'han localitzat comentaris de la seua estrena ni rastre escrit de la seua edició.

La primera sarsuela, que porta un títol quasi impossible de pronunciar, *¡¡Apchi!!*, fou un homenatge dedicat al poeta Teodor Llorente, al que Millás tracta de “mi distinguido amigo y maestro.” Amb esta peça lírica estrenada (*Las Provincias* 23/2/1878) en el Teatre Principal la nit del 21 de febrer de 1878, el dramaturg va agrair la seua ajuda, per fi públicament, per ser un dels seus principals mentors en el triple compromís amb la Renaixença, la poesia culta i el periodisme de qualitat. “Humilde es el tributo que rindo a quien tanto debo”, escriu l'autor, “pero cábeme la satisfacción de creer que, más que el valor intrínseco de la ofrenda, sabrá apreciar el inquebrantable cariño y profundo respeto que guarda siempre en el alma su afectísimo amigo.” La dedicatòria apareix escrita en l'edició de l'obra de 1885 realitzada a la impremta Casa de Beneficència.

L'autor de la música, Eduardo Ximénez (1820-1900), era un reconegut compositor, organista en les esglésies de Santo Tomás i San Bartolomé, especialitzat en la recopilació del folklore tradicional valencià. La seua col·lecció de manuscrits de cants populars va merèixer un esment especial en l'Exposició Universal de Viena. Per eixa raó el text de Millás afavoreix intervencions musicals de rimes breus, molt pròpies de cançons tradicionals d'execució directa. D'altra banda, esta fusió de gèneres, embolcallats amb la tradició, enllaçava molt bé amb els pressupòsits patriòtics de la Renaixença impulsada per Llorente i els seus col·laboradors.

La creació literària de Manuel Millás amb el compositor i director musical Vicente Peydró (1861-1938) va sorgir per motius de les activitats culturals generades per Lo Rat Penat. Entre socis de diferents disciplines artístiques es van promoure col·laboracions, de manera que uns quants poetes (Millás, Bodría, Iranzo...) van escriure versos per a ser acompanyats per piano i veu. El poema triat, *¡Està ausent!*, pertany al seu estil romàntic d'amors perduts i desamors llunyans. “Fontetes de plata/ qu'alegres correu/ cercant a la reina/ d'este hermós eden/ pareu de cercar-la,/ no la trobareu,/ que molt lluny es tróba/ l'amor del cor meu” (Llombart 1876, 142). El compositor va reunir totes les peces en la seua col·lecció *Canciones valencianas*. Una autèntica joia musical en el conjunt de la seua producció, perquè el músic Peydró fou sobretot un mestre de la composició de partitures per a representar en l'escena teatral. Precisament, el musical *Portfolio de Valencia* (1898), que va generar en el seu moment una polèmica pública amb Millás, fou una de les seues destacades creacions per al teatre.

Continuem l'apartat del teatre musical fent referència a l'última sarsuela estrenada, *El tir per la culata*, amb partitura del mestre José María Fayos (1871-1931). El nostre escriptor en eixa època ja pinta cabells blancs, té 64 anys, ha arraconat l'ofici de dramaturg, però 1909 és un any d'eufòria social i ciutadana: l'Exposició Regional i després la Nacional han convertit València en un aparador d'atenció nacional. De manera que s'anima a oferir un nou text, però bastant llunyà del to humorístic dels

sainets. Esta sarsuela torna a l'escenari rural, l'horta en temps de recollida de la dacsa, per a viure una tragèdia, influenciada per la corrent realista que les novel·les de Blasco Ibáñez havien difòs entre els lectors d'aquell temps. Encara que l'obra posseeix, segons el crític de *La Correspondencia de Valencia* (26/11/1909), una part còmica prodigiosa procedent dels sainets, s'imposa la trama dramàtica d'una història de rivalitat social i gelosia, que acaba en mort. El text està escrit per a quinze intèrprets acompanyats en escena per cors d'homes i dones. Crida l'atenció que l'autor homenatge l'exministre d'Hisenda ("que tanto ha hecho y hará por esta bella y querida terreta, y le ofrece esta zarzuela, la única ofrenda que dispone para depositarla a los pies del valenciano más notable que existe en ese momento") amb un drama rural en comptes d'un sainet, com els de la seua producció anterior, en el qual la crítica a la pujada d'impostos marcats pel Govern, i en especial pel ministre que els regula, fóra motiu d'acudits i crítiques.

3. Poeta epigramàtic, després de romàntic

Continuem la recuperació de la biografia cultural de Manuel Millás Casanoves fent balanç del seu pas per la producció poètica de la Renaixença. Molt jove va adquirir fama de bon poeta, ja que la inesperada mort de la seua jove núvia li va enfonsar el cor en una profunda malenconia, origen de bells versos d'amor no correspost, que anà publicant a les pàgines del *Diario Mercantil de Valencia*. La difusió d'esta trista pàgina de la vida privada li va concedir una notorietat social indiscutible. Llombart atribueix a aqueix drama personal la causa de la seua ànima de poeta: "Les tristes vicisituds per que havia passat sa familia i lo desgraciat desenllaç de sos primers amors, moguéren-lo a buscar en les lletres lo bàlsam de ses penes."

Per a conèixer esta primera etapa de poeta líric en castellà, el llibre *Notas de mi lira* n'és la font d'informació més directa, si bé cal dir que a l'arxiu familiar no es conserva cap exemplar: tant sols les proves i la crítica publicada en premsa en la secció literària d'un diari, per ara no identificat. El volum va haver de ser editat entre 1872 i 1875 –la data d'impressió no consta a les proves– en la impremta La Tipografía Valenciana, quan l'autor anava cap als 30 anys d'edat, moment en el qual es va casar. Inclou 128 poemes distribuïts en 240 pàgines, ordenades d'acord a una intenció vital. L'últim, titulat "Escrutinio", representa que l'itinerari vital del llibre passa del jove enamorat, galant i penell, al candidat al matrimoni, que fa inventari i liquidació dels seus deliris sentimentals.

El lector del poemari constata amb certa perplexitat el llistat d'amors fugaços, uns de gaudits i d'altres de no correspostos, en els quals consten quasi tants noms de dona com a dies té el mes. Entre tots ells destaca la poesia escrita "A la muerte de mi querida amiga, la señorita L. S. i C." L'ús de sigles per pudor i el galanteig expressat en els versos constitueixen arguments suficients per a concloure que corresponen amb la jove amb la qual va compartir festeig i sepeli: "Al pie de esta losa fría/ que ha ocultado tu hermosura,/ hoy a venir se apresura/ quien cifró en tí su alegría/ a llorar su desventura." També projecta el seu lirisme en l'evocació de la mort inesperada de la seua mare: "Niño aun recuerdo yo/ que enferma mi madre estaba,/ y al ver que su fin llegaba/ en sus brazos me tomó... mas hoy mi vida no alcanza/ a hallar fin a mi tormento, / y dentro del pecho siento/ que ha muerto ya mi esperanza."

La crítica del llibre celebra la consideració de Millás com a "poeta amable, alegre, modesto, que versifica con facilidad y gusto, y que encierra sus inspiraciones en el círculo de los asuntos ligeros y familiares." La ressenya destaca que "su musa favorita es el amor... el amor sencillo, natural y algún tanto tornadizo, que canta alegremente el viejo Anacreonte." Així mateix, subratlla la simplicitat, la tendresa, el caràcter festiu i la sàtira urbana oblidant-se de "la pimienta que ahora se usa."

No és d'estranyar que el primer llibre de poemes estiga escrit en castellà, malgrat la consideració posterior de Millás com a autor bilingüe. El professor Rafael Roca ho expressa en termes molt clars: en l'època en què Teodor Llorente va començar a produir literatura –una dècada abans que el nostre escriptor–, la llengua de cultura a València era el castellà. El valencià sobrevivia amb notables influències castellanques, nombroses variants dialectals i reclòs, quasi exclusivament, a les pàgines de les revistes satíriques. Per tant, distava molt de ser una llengua amb la consideració de culta. Manuel Millás va seguir el model dels seus precursors (Llorente, Ferrer i Bigné, Labaila, Boix, Querol, Pizcueta), va viure primer la pulsio dels cercles romàntics amb versos en castellà i, poc després, es va incorporar al moviment identitari de la Renaixença valenciana, expressant la seua poesia en la llengua del país i el teatre en el bilingüisme del carrer. Però el seu estil no es va decantar pel cultisme dels *poetes de guant* ni per la improvisació i el populisme dels *poetes d'espardenya*. La dualitat biogràfica de la seua joventut, per un costat el món dels botiguers on havia viscut de xiquet en un comerç de sedes i, d'altra banda, l'amor a la cultura dels companys burgesos universitaris de la facultat de Lleis, es mantingué al llarg de la seua vida. Podem dir que quan era poeta tractava de posar-se el guant i quan escrivia sainets calçava l'espardenya. Va mantenir una certa equidistància entre els uns i els altres, i va marcar els criteris de la seua escriptura: ús correcte del valencià, invenció de paraules i castellanismes per a fer riure, ambientació amb temes socials propers al poble, absència de mal gust i expressions malsonants.

A eixa transformació de les seues inquietuds culturals correspon, per tant, l'escriptura del segon poemari, *Cantars valencians*, guardonat amb el premi patrocinat per la Diputació d'Alacant als Jocs Florals de Lo Rat Penat de 1880. Es tracta d'un gènere poètic que estava de moda entre els valencianistes, composicions de caràcter breu, quartets de quatre versos octosíl·labs, la rima dels quals permet adaptar-los a músiques populars, jotes i fandangos. El contingut no és fix: poden parlar d'assumptes amorosos, reivindicar episodis patriòtics de la història valenciana o enaltir el paisatge físic i humà de la nostra terra. Millás va guanyar el premi amb poemes que mantenien la inspiració amorosa del romanticisme de la seua primera època, però marcats pel ritme lingüístic del valencià.

Manuel Millás participa activament, en els primers anys de la Restauració borbònica, en la creació i les activitats de Lo Rat Penat, l'entitat que va intentar reunir tots els somnis valencianistes i contradictoris dels escriptors progressistes i dels patricis conservadors. És un dels 120 noms de cultura, valencians de diferents estrats socials i ideologies, que signen, al juliol de 1878, l'acta de constitució d'esta societat, que alimenta la Renaixença valenciana seguint els passos d'anteriors iniciatives associatives de Catalunya i Balears creades per a la mateixa finalitat: la recuperació de la identitat regional i nacional. Amb el número 115, el nom de Manuel Millás consta en la llista oficial publicada per la premsa. Participa, per tant, des del primer dia en esta plataforma cultural compartida amb altres amics i companys d'aventures teatrals. La presència entre els patricis de primera línia del seu familiar Rafael Ferrer i Bigné, del seu mentor cultural Teodor Llorente, del seu protector professional Félix Pizcueta (li va signar el contracte per a entrar en la Diputació com a advocat), del seu professor Vicent Boix i de l'il·lustre enginyer Juan Navarro Reverter, va ser suficient per a estar convençut que el seu ideari futur passava per recolzar la nova associació.

El nostre escriptor va participar com a poeta i dramaturg en nombroses vetlades literàries i musicals de la societat cultural, al mateix temps que va concórrer als certàmens literaris obtenint sengles guardons en les convocatòries de 1880 i 1882. En el segon any l'accèssit va ser per un text dramàtic de contingut històric, l'obra inèdita *Lo dit de Deu*. Aquest reconeixement per part dels diferents jurats dels Jocs Florals, Millás

el complementava amb el favor del públic que aconseguien les successives estrenes de noves comèdies de costums. Quan en l'última dècada del segle, aquells anys de la crisi del 98 en els quals tot el país tocà fons i va caure en la decepció nacional, el nostre autor va sentir l'obligació de tirar una mà i acceptà formar part de les noves juntes directives de Lo Rat Penat, primer, en 1891 en la candidatura que presidia el metge i escriptor Lluís Cebrian Mezquita, i després, l'any següent, en la nova junta que presidí el baró de Cortes, polític transformat en mecenes cultural (Martínez Roda). L'entitat no travessava el seu millor moment, esgotada l'eufòria inicial. Eixa crisi es va resoldre durant els successius mandats posteriors d'Honorat Berga Garcías amb la presa del poder associatiu per part dels poetes de guant, alineats a més amb els polítics moderats. Temps després, en 1908, Manuel Millás aprofitarà la seua intervenció com a mantenidor dels humils Jocs Florals de L'Antigor, Societat Humorística Valenciana, per a realitzar una paròdia crítica dels certàmens literaris de Lo Rat Penat.

Abans de descriure el tercer volum de poesies editat pel nostre autor, cal referir-se a un preciós llibre col·lectiu, *Album de poesías de escritores valencianos*, que fou promogut per l'impresora de Francisco Vives Mora en 1895 en homenatge als creadors de versos del XIX. Els seixanta poemes pertanyen, per tant, no solament a autors que seguien exercint, sinó a d'altres com Pizcueta, Labaila, Querol, Llombart etc., que ja havien mort. L'antologia, presentada segons l'ordre alfabètic dels cognoms, té un pròleg de Teodor Llorente, del qual també es reproduïx el poema "El Pegaso." Millás hi publicà "La tempestad", un poema d'amor que anys abans, en 1879, conegué una primera versió en l'*Almanaque de Las Provincias*. El llibre correspon a una edició limitada de 90 exemplars que no es van vendre. En l'arxiu familiar es conserva l'exemplar número 33. Destaca l'edició tant en el seu aspecte formal com en el contingut, perquè de fet fou una iniciativa del tipògraf Andrés Guillar, en col·laboració amb l'impressor, desitjosos com estaven de formalitzar un bell homenatge al Parnàs valencià.

Després de l'etapa de creació literària vinculada al valencianisme cultural, el nostre poeta substitueix el lirisme romàntic i l'amor per la terra pàtria produint poemes de sàtira social, epigrames enginyosos i contes de crítica urbana, propis d'una filosofia vital molt pegada a les relacions socials i a la caducitat dels costums. En certa manera trasllada al seu treball poètic l'estil literari desenvolupat en l'escriptura dels sainets, i unifica en un únic codi artístic el desenvolupament de les rimes i de les trames teatrals. Esta producció poètica en castellà està reunida en el llibre *Pampiroladas*, editat per primera vegada en vida de l'escriptor, i recuperat amb una segona edició —és la que es conserva— de caràcter pòstum en 1917. Una vegada més, el poeta tira mà de la seua capacitat d'inventar vocables a l'hora de decidir el títol del llibre. Una *pampirolada* passa per ser qualsevol neciesa o cosa insubstancial, segons el diccionari. En definitiva, Millás no induïx a l'error els lectors, ja que la seua habitual modèstia a l'hora de defensar la seua literatura la trasllada a l'elecció d'un títol també modest.

El llibre reuneix en les primeres pàgines mig centenar de sàtires socials a les quals l'autor convida a llegir sense més ambició que la d'oferir un grat passatemps: "Curioso o sucio lector,/ si aquí buscas ciencia o arte,/ cierra y vete por favor/ con la música a otra parte." La segona part consta de 44 poemes dedicats al personatge de Carreño, tipus popular de la vida nacional, al que s'adjudicaven infinitat d'anècdotes —algunes inventades—, d'insòlites llegendes urbanes que podien succeir a Madrid, València, Barcelona, Màlaga o qualsevol altre lloc. En aqueixes pàgines Carreño es transforma en jove estudiant, farsant aturat, candidat a eleccions o aprenent de Dret Civil, sense oblidar que també pot exercir de murri en un saló de café, en un ball de coentor o en una sessió parlamentària del mateix Congrés dels Diputats.

L'escriptor A. G. Echevarría, autor del pròleg, lamenta que Millás no haguera eixit més vegades de la terreta, perquè es podria haver convertit, segons la seua opinió, en un dels grans autors de sainets, a l'estil de Don Ramón de la Cruz, literat per cert que sempre va tenir un espai privilegiat a la biblioteca familiar, i a l'estil del creador del *género chico* Ricardo de la Vega. Qualifica al nostre escriptor de "discretísimo, no hallándose en sus obras nada que pueda ofender, sabía hasta donde había de llegar y de allí no pasaba", i tanca el perfil personal amb un anecdòtic subratllat: "su exactitud fue tal que hasta murió el mismo día en que cumplía años."

4. Periodisme literari

L'interés de Manuel Millás pel periodisme es va manifestar des de molt jove, de manera que sempre va constituir una activitat que va mantenir viva al llarg de la seua existència, més per raons literàries que informatives o polítiques. La primera redacció que va trepitjar fou la del *Diario Mercantil de Valencia*, a l'edat de 25 anys, en 1870, en un moment en el qual pretenia obrir-se camí en diversos fronts professionals alhora: l'opció a integrar-se en la funció pública, ja que no li agradava l'exercici lliure de l'advocacia, el treball literari com a poeta i dramaturg en valencià, i el treball periodístic com a col·laborador cultural i literari. I, certament, no va abandonar cap d'aqueixos tres itineraris vitals, encara que fóra l'ingrés en la Diputació de València l'activitat professional que li va permetre viure bé i, per tant, li va reclamar sempre el major lliurament vital.

El grup de col·laboradors del *Diario* estava integrat per Francisco Peris Mencheta, Juan Crisóstomo Petit, Rafael Blasco, Luis Alfonso, Enrique Burguete i el nostre biografat. Amb aquests companys, a excepció de Pérís Mencheta, no va continuar posteriorment una especial amistat, tal vegada pel conflicte que va haver de sorgir en seguir, en l'episodi de la dissolució del periòdic, els passos exterminadors del propietari de la publicació. El final del diari va sorgir en decidir el seu propietari, José Rius, signar un acord d'integració en *Las Provincias*, transferint-li també el conjunt dels subscriptors. El 31 de març de 1872 va anunciar el tancament per a dissoldre's en les pàgines del seu gran competidor. Però el que no va poder preveure Rius és que una part dels treballadors del periòdic (entre els quals no es trobaven ni Millás ni Peris Mencheta) s'anava a oposar a la seua decisió, ja que tenien decidit crear el nou diari *El Mercantil de Valencia*, poc després rebatejat com a *El Mercantil Valenciano*, favorable a una línia editorial més republicana i federal. De fet, l'1 d'abril va eixir al carrer el primer exemplar, amb el suport de nombrosos redactors i d'un sector de subscriptors del periòdic clausurat (Laguna i Martínez Gallego). L'opció del nostre poeta, d'atendre l'oferta de col·laboració feta per Teodor Llorente, va significar la presència habitual del seu nom, a partir d'eixa crisi, en les pàgines diàries de *Las Provincias* i a la publicació d'un text literari en l'anuari, des del seu primer número editat en 1880.

La següent experiència periodística de Millás està marcada per les fortes tensions internes entre dues tendències del Partido Conservador d'Antonio Cánovas del Castillo a València. L'aventura informativa del setmanari satíric, polític i literari *El Husar*, que es va començar a imprimir al gener de 1880, és un dels episodis de crítica política més curiosos del periodisme vuitcentista valencià. Nombrosos personatges de la vida pública van ser objecte de mofa escrita i visual, especialment aquells que no compartien els postulats de la facció conservadora que va llançar la publicació al carrer. El seu lema era: "No se admiten sablazos, pero en cambio se dan, y siempre es un consuelo." El mateix títol triat per a aquest desafiament periodístic indica que es volia actuar sense pietat, com un batalló de cavalleria d'honor disposat a arrasar la dialèctica del contrari. A excepció de la identitat del director, el periodista José González, els col·laboradors no

tenien nom, tots els seus textos eren anònims, no portaven la signatura de qui elaborava la prosa o la rima de combat. A tot estirar, s'usava un pseudònim. Millás potser es va batejar com a El Corneta.

Pràcticament va passar una dècada sense que el nostre biografiat tinguera una nova presència destacada en algun mitjà d'informació, excepte les col·laboracions literàries en el diari *Las Provincias* i en el seu *Almanaque*. Però quan arranca l'última dècada del XIX, la de l'enfonsament nacional, decideix tornar a la premsa literària i còmica recolzant un ambiciós projecte que li presenta el periodista Edmundo G. de Bonet, divuit anys més jove que ell. En realitat, Manuel va ser captat per a aquesta nova empresa informativa com a representant del deganat de la sàtira social valenciana. *Valencia Còmica* és el nom del setmanari festiu, literari i il·lustrat que el va traure de l'ostracisme informatiu. Van aparèixer 54 números d'aquesta publicació entre 1889 i 1890, i posteriorment, en una segona etapa, es va transformar en *Almanac*, en el qual s'il·lustraven els mesos de l'any amb dibuixos molt ben realitzats i petits pensaments literaris. Va tenir una implantació entre el públic bastant ràpida per la popularitat dels qui signaven les col·laboracions, de manera que es varen arribar a vendre exemplars en quioscs de Madrid i de la ciutat de La Habana. Va voler ser una anticipació dels famosos dominicals del segle passat, unes revistes ben il·lustrades i informades destinades a ocupar les hores lliures del diumenge.

La consideració ciutadana d'escriptor clàssic de la Renaixença va quedar per sempre fixada en una làpida commemorativa, de marbre blanc i amb l'escut de la ciutat, situada en la casa del carrer Quart, en València, on va viure llargs anys: "Manuel Millás Casanoves/ autor dramàtic/ poeta/ vixqué i morí en esta casa/ L'Ajuntament de València/ MCMXIV." Molt a prop, una làpida més recent, col·locada per Lo Rat Penat durant el franquisme, fa homenatge al poeta Rafael Ferrer i Bigné, oncle de la seua dona Inés Sagraeras Ferrer, per la seua condició de copromotor de la Renaixença literària valenciana. Abans d'enterrar les seues despulles al cementeri de València, es va traure un motle del seu cap per a retre-li un homenatge popular que mai no va tindre lloc.

Obres citades

- AA DD. Manuel Chust dir. *Historia de la Diputación de Valencia*. València: Diputació de València, 1995.
- AA DD. Fernando Martínez Roda dir. *Història de Lo Rat Penat*. València: Ajuntament de València, 2000.
- AA DD. Emilio Casares i Jorge Garcia dirs. *Diccionario de la música valenciana*. Madrid: Iberautor Promociones Culturales, 2008.
- AA DD. *Escalante i el teatre del segle XIX (precedents i pervivència)*. València/Barcelona: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana/Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1997.
- AA DD. *Teodor Llorente, cent anys després*. Alacant: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana, 2012.
- Balader, Joaquin. *Mes fá el que vol qu'el que pot*. València: Emprenta d'en Victorino Leon, 1871.
- . *Miseria y compañía*. València: Librerías París-Valencia, 1989.
- . *Aserter errant*. València: Librerías París-Valencia, 1992.
- Blasco Laguna, Ricard. *Estudis sobre la literatura del País Valencià (1859-1936)*. València: Institut de Filologia Valenciana/Ajuntament de l'Alcúdia, 1984.
- Escalante, Eduard. Lluís Aracil intro. *Les xiques de l'entresuelo. Tres forasters de Madrid*. Barcelona: Lavínia, 1968.
- Estrela, J. Enric. *Escriptors i literatura al Calendari Llemosí (1874-1883)*. València: Institució Alfons el Magnànim, 2013.
- Ferreres, Rafael. *Eduardo Escalante, el hombre y la obra*. València: Editorial Prometeo, 1967.
- González Subías, José Luis. "El legado bibliográfico del teatro romántico español: imprentas y editores." En *Desde la platea. Estudios sobre el teatro decimonónico*. Santander: Ediciones Universidad de Cantabria, 2010.
- Guastavino, Severino & Guillermo Guastavino. *Un siglo de teatro valenciano*. *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos* LXXVII, 1 (1974): 5-181.
- Laguna, Antonio & Francisco Martínez Gallego. *Historia de Levante-El Mercantil Valenciano*. València: Prensa Valenciana, 1992.
- Llombart, Constantí. *Los fills de la morta viva. Apunts bio-bibliogràfics per la història del Renaixement lliterari llemosí en Valencia*. València: Acadèmia Valenciana de la Llengua, 2005.
- . *Lo Rat Penat. Calendari llemosí (1875-1884)*. València: Acadèmia Valenciana de la llengua, 2006.
- . *Melonar de Valensia*. València: Librerías París-Valencia, 1982.
- Lloret, Jaume. *Cent anys de teatre valencià a Alacant (1854-1962)*. Alacant: Diputació d'Alacant, 1999.
- . *El teatre a Alacant (1833-1936)*. València: Consell Valencià de Cultura, 1998.
- Millás, Manuel. *Notas de mi lira*. València: Emprenta La Tipografía Valenciana, 1872 (?).
- . *Álbum de poesías de escritores valencianos*. València: Emprenta d'en Francisco Vives Mora, 1895.
- . *Cantars valencians*. En *Brots de llorer*. València: Biblioteca de Lo Rat Penat, 1896.
- . *Pampiroladas*. València: Emprenta d'en Antonio López y Cia., 1914.
- Millás, Manuel. *Sota, caball i rey..* València: Emprenta d'en Juan Mariana y Sanz, 1874. 2a ed.: *El Cuento del Dumenche*, núm. 213. València: Emprenta Successors d'en Emilio Pascual, 1918. 3a ed.: *El sainet i les falles*. València: Diputació de

- València/Ajuntament de València, 1999. 4a ed.: València: Librerías París-Valencia, 2005.
- . *Ni rey, ni caball, ni sota*. València: Emprenta Doménech, 1874. 2a ed.: València: Librerías París-Valencia, 2005.
- . *Una agència de criaes*. València: Emprenta d'en Juan Guix, 1874. 2a ed.: *El Cuento del Dumenche*, núm. 187. València: Emprenta Successors d'en Emilio Pascual, 1917.
- . *Al sant per la peña*. València: Emprenta d'en Carlos Verdejo, 1876. 2a ed.: *El Cuento del Dumenche*, núm. 273. València: Emprenta Valencianista, 1919. 3a ed.: València: Librerías París-Valencia, 2005.
- . *En lo mich del Mercat*. València: Emprenta Casa de la Beneficencia, 1884. 2a ed.: *El Cuento del Dumenche*, núm. 227. València: Emprenta Marco Hermanos, 1918. 3a ed.: València: Librerías París-Valencia, 1998. 4a ed.: *El sainet i les falles*. València: Diputació de València/Ajuntament de València, 1999.
- . *Els microbios*. València: Emprenta Casa de la Beneficencia, 1884. 2a ed.: *El Cuento del Dumenche*, núm. 228. València: Emprenta Marco Hermanos. 1918. 3a ed.: València: Librerías París-Valencia, 1992.
- . *El marqués de Miragall*. València: Emprenta Casa de la Beneficencia, 1884.
- . *Don Policronio*. València: Emprenta Casa de la Beneficencia, 1885.
- . *¡¡Apchi!!*. València: Emprenta Casa de la Beneficencia, 1885.
- . *Anar per llana...* València: Emprenta d'en R. Ortega. Biblioteca de La Moma, 1886. 2a ed. *El Cuento del Dumenche*, núm. 185. València: Emprenta Successors d'en Emilio Pascual, 1917.
- . *Cascarrabies*. València: Emprenta Casa de la Beneficencia, 1889. 2a ed.: *El Cuento del Dumenche*, núm. 184. València: Emprenta Successors d'en Emilio Pascual, 1917. 3a ed.: València: Librerías París-Valencia, 1998.
- . *Por ir al baile*. València: Biblioteca dramática El Comiquito, 1894.
- . *El panadizo de Lola*. València: Emprenta d'en José Canales Romá, 1896. 2a ed.: Madrid: Administración Lírico-Dramática de D. Eduardo Hidalgo, 1896.
- . *Valencia al día*. València: Emprenta d'en José Canales Romá, 1898.
- . *Retratos al viu*. 1a ed.: València: Emprenta Las Internacionales, 1906. 2a ed.: *El Cuento del Dumenche*, nº 176. València: Emprenta Successors d'en Emilio Pascual, 1917.
- . *El tir per la culata*. València: Emprenta d'en Manuel Pau, 1910.
- . *Bous de cartó*. *El Cuento del Dumenche*, núm. 3. València: Emprenta La Gutenberg, 1914.
- . *El Civil*. València: Emprenta d'en Antonio López y Cia. València, 1916.
- Millás Covas, Jaime. *Manuel Millás. Sainets valencians (1871-1891)*. València: Institució Alfons el Magnànim, 2014.
- Millás Sagrares, Manuel. *El cercadit de Dolorettes*. València: Emprenta d'en Antonio López y Cia, 1916.
- Miralles, Remei i Sirera, Josep Lluís. *Teatre dramàtic de començaments del segle XX*. València: Institució Alfons el Magnànim, 1993.
- Palomero, Josep. *D'Eduard Escalante a Rodolf Sirera, perspectiva del teatre valencià modern*. València: Tabarca Llibres, 1995.
- Reus Boyd-Swan, Francisco & Bartolomé Bas Segarra. *Fons de teatre valencià de la Biblioteca Bas Carbonell*. València: Ajuntament de València, 1994.
- Roca Ricart, Rafael. *Teodor Llorente i la Renaixença valenciana*. València: Institució Alfons el Magnànim, 2007.

- . *Teodor Llorente, patriarca de la Renaixença*. València: Acadèmia Valenciana de la Llengua, 2011.
- Rosselló, Ramon X. *El teatre català del segle XX*. València: Edicions Bromera, 2011.
- Sanchis Guarner, Manuel. *Els inicis del teatre valencià modern 1845-1874*. València: Institut de Filologia Valenciana, 1980.
- . *La ciutat de València. Síntesi d'Història i Geografia urbana*. València: Ajuntament de València, 1981.
- . *Renaixença al País Valencià. Estudi per generacions*. València: Eliseu Climent editor, 1982.
- Sirera, Josep Lluís. *Passat, present i futur del teatre valencià*. València: Institució Alfons el Magnànim, 1981.
- . *Faust Hernández Casajuana. Teatre*. València: Institució Alfons el Magnànim, 1993.
- . *Història de la literatura valenciana*. València: Institució Alfons el Magnànim, 1995.
- Sirera, Josep Lluís & Rodolf Sirera. *Eduard Escalante. Teatre original complet*. València: Institució Alfons el Magnànim., 1995. Vols. I i II.
- Verger, Eduard J. *Antologia dels poetes valencians. El segle XIX*. València: Institució Alfons el Magnànim, 1984.